

ERYK KOSIŃSKI

ORCID: 0000-0002-2899-5228

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

CZY ISTNIEJE PRAWO ENERGETYCZNE? CZĘŚĆ 2: CELE, PRAWNE ŚRODKI I POCZĄTKI ROZWOJU PRAWA ENERGETYCZNEGO

Abstrakt: W 2023 roku minie 30 lat od głośnej dyskusji na temat statusu prawa gospodarczego (przede wszystkim publicznego prawa gospodarczego) jako nowej gałęzi prawa. Dyskusja ta odbyła się na łamach numeru 1 „Ruchu Prawniczego, Ekonomicznego i Socjologicznego” z 1993 roku. W niniejszym artykule autor podejmuje się próby odpowiedzi na pytanie, czy prawo energetyczne istnieje jako wyodrębniona dziedzina oraz gałąź prawa. Wydaje się bowiem, że dyskusja sprzed lat, dotycząca publicznego prawa gospodarczego, ma pełne zastosowanie do aktualnego zagadnienia samodzielności prawa energetycznego jako gałęzi prawa i dziedziny badawczej. Analiza przedmiotu regulacji prawa energetycznego, szczególnych podmiotów — adresatów tej regulacji prawnej, metody regulacji oraz jej konkretnych celów (aksjologia regulacji) prowadzi do wniosku, że postawiona teza jest prawdziwa.

W pracy przedstawiona została ponadto geneza i rozwój prawa energetycznego, poczynwszy od XIX wieku. Autor dokonuje też przeglądu światowych podręczników z przedmiotowego obszaru, których liczba jest znacząca (zasadniczo są to pozycje anglojęzyczne). Zaprezentowane zostają tu szczególne cele (w tym wartości) prawa energetycznego, środki prawne (instrumenty) regulacji oraz analiza historyczna genezy i początkowego rozwoju prawa energetycznego. Zamieszczone na końcu artykułu wnioski obejmują całość rozważań zawartych w częściach 1 i 2 opracowania.

Wszystkie przytoczone analizy oraz argumenty przemawiają za wnioskiem o uznanie prawa energetycznego nie tylko za nową dziedzinę badawczą i dydaktyczną, lecz także za nową gałąź prawa.

Słowa kluczowe: system prawa, gałęzie prawa, prawo energetyczne

WPROWADZENIE

W 2023 roku minie 30 lat od głośnej dyskusji na temat statusu prawa gospodarczego (w tym publicznego prawa gospodarczego) jako nowej gałęzi prawa¹. Dyskusja ta znalazła się w numerze 1 „Ruchu Prawniczego, Ekonomicznego i So-

¹ Karol Kiczka podaje, że w polskiej nauce prawa pierwszy za wyodrębnieniem prawa gospodarczego jako działu prawa opowiedział się Adam Chelmoński sen. już w 1924 roku. Zob. K. Kiczka, *O niektórych kierunkach zmian w prawie gospodarczym publicznym*, [w:] *Nowe kierun-*

cyjologicznego” z 1993 roku². Wydaje się jednak, że rozwój nauki prawa związany z rozwojem społecznym, zmianami życia gospodarczego, postępem technologicznym oraz powiązanymi z wymienionymi sferami nowymi rozwiązaniami praktycznymi (mechanizmów) mającymi na celu zagwarantowanie realizacji określonych wartości i celów pozwala obecnie na rozważenie zagadnienia istnienia prawa energetycznego jako autonomicznej dziedziny prawa. Rozmyślenia w tym zakresie mogą być powiązane ogólnie z ewentualnym wyodrębnieniem „prawa regulacyjnego” (prawa regulacji sektorowych) oraz innych regulacji sektorowych, takich jak prawo telekomunikacyjne, prawo pocztowe, prawo transportu kolejowego itd.

Szczegółowy przegląd stanowisk autorów biorących udział w dyskusji w latach dziewięćdziesiątych został przedstawiony w części I opracowania: *Czy istnieje prawo energetyczne? Część I: przedmiot, podmioty i metoda regulacji prawa energetycznego*³. We wskazanej publikacji zaprezentowane zostały argumenty świadczące o odrębności prawa energetycznego, odwołujące się do zagadnień fundamentalnych z tej perspektywy, to jest do przedmiotu regulacji prawa energetycznego, jej podmiotów oraz specyfiki metody tej regulacji. W niniejszej części 2 ukazane zostaną dalsze argumenty popierające kluczową, przedmiotową tezę w zakresie odrębności prawa energetycznego, odwołujące się do szczególnych celów (w tym wartości) prawa energetycznego, środków prawnych (instrumentów) regulacji oraz analizy historycznej rozwoju prawa energetycznego. Zamieszczone na końcu artykułu wnioski obejmują całość rozważań zawartych w częściach I i 2 opracowania.

1. CELE REGULACJI PRAWA ENERGETYCZNEGO

Przed prawem energetycznym stawia się aktualnie następujące cele⁴, mające realizować interes publiczny o dużym stopniu intensywności (można w tym kontekście mówić nawet o „ważnym interesie publicznym”).

Po pierwsze, należy wskazać na ogólny (nadrzędny) cel, polegający na zagwarantowaniu stałego, nieprzerwanego, dostępnego zaopatrzenia w energię okre-

ki działań administracji publicznej w Polsce i Unii Europejskiej, red. P. Chmielnicki, A. Dybała, Warszawa 2009, s. 62.

² „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” (dalej: RPEiS) 1993, nr 1, s. 1–45.

³ Zob. E. Kosiński, *Czy istnieje prawo energetyczne? Część I: przedmiot, podmioty i metoda regulacji prawa energetycznego*, „Prawo” 334, 2022, s. 785–798.

⁴ Cele regulacji niekiedy określa się mianem „wartości”. Jest to o tyle nieprawidłowe, że pojęcie „wartości” winno odnosić się do „systemu wartości”, to jest kategorii pryncypialnych i nadrzędnych zasad, jak prawo własności, wolność gospodarcza (czy wolność działalności gospodarczej), równość podmiotów itd. Zob. T. Rabska, *Jakie prawo gospodarcze — próba odpowiedzi*, RPEiS 1993, nr 1, s. 21–22. O wartościach jako celach regulacji pisze Adam Szafranski, [w:] *Prawo energetyczne. Wartości i instrumenty ich realizacji*, Warszawa 2014, *passim*.

ślonej jakości i o odpowiednich cechach (zgodnych z normami)⁵, w tym poprzez stałe fizyczne połączenie między dostawcą a odbiorcą (odbiorcami)⁶.

Po drugie, trzeba wymienić cele ekonomiczne (proefektywnościowe i prokonkurencyjne), jak maksymalizacja efektywności alokacyjnej i produkcyjnej, maksymalizacja efektywności zarządzania (w tym przez zagwarantowanie bodźców proefektywnościowych na różnych poziomach), maksymalizacja racjonalności gospodarowania danym dobrem (w tym przez energoefektywność i energooszczędność), promowanie innowacji w sektorze, wspieranie efektywnej konkurencji na rynku (względnie jej zastępowanie w przypadku niemożności jej osiągnięcia z krótko- i średnioterminowej perspektywy), a także ochrona praw mikro-, małych i średnich przedsiębiorców.

Po trzecie, należy wytypować cele społeczne, polegające na dążeniu do zapewnienia szerokiej ochrony praw konsumentów, w tym odbiorców w gospodarstwach domowych (szczególnie odbiorców ubogich, to jest odbiorców wrażliwych).

Po czwarte, trzeba podnieść wartość, która urasta do rangi jednego z podstawowych celów regulacji prawa energetycznego, to jest bezpieczeństwo energetyczne, rozumiane jako zagwarantowanie stabilności (bezpieczeństwo) dostaw paliw (energii pierwotnej) i energii z uwzględnieniem całości zapotrzebowania (zrównoważenie popytu i podaży) oraz obejmujące bezpieczeństwo operacyjne systemów paliwowo-energetycznych (niezawodność systemów, dbałość o stan techniczny sieci na odpowiednim poziomie, gwarantującym prawidłowe funkcjonowanie całości itd.).

Wreszcie, po piąte, należy wskazać na cele z obszaru ochrony środowiska naturalnego i klimatu. Warto podkreślić, że na skutek katastrofalnych zmian klimatycznych cele z tej sfery nabierają aktualnie coraz większego znaczenia. Stąd w Unii Europejskiej połączenie regulacji energetycznej i ochrony klimatu w tak zwanym czwartym pakiecie energetycznym, określonym jako „czysta energia dla wszystkich Europejczyków” (w skrócie „pakiet czysta energia”, pakiet klimatyczno-energetyczny), z lat 2018–2019.

Wszystkie wymienione cele stawiane są wyłącznie przed regulacją prawa energetycznego, to znaczy: nie są one obecne w żadnej innej gałęzi prawa, w żadnym innym wyodrębnionym obszarze regulacji prawnej. Mają przy tym tak szczególnych charakter, a ich znaczenie jest na tyle doniosłe, że wydzielenie tej

⁵ Por. M.E. Wyssession, *The Science of Energy. Resources and Power Explained. Course Guidebook*, Chantilly, VA 2016, s. 4.

⁶ Realizowany poprzez publicznoprawne obowiązki, jak: obowiązek przedsiębiorców energetycznych dostarczania danych dóbr czy świadczenia usług na rzecz odbiorców; obowiązek przyłączenia do sieci czy zawarcia umowy dostawy; korelatem tych obowiązków jest prawo odbiorcy do otrzymywania dostaw danego dobra (czy do przyłączenia do sieci). Cel ten w obszarze sektora energetycznego nie jest identyczny z bezpieczeństwem energetycznym, wskazanym dalej, jednakże oczywisty jest wpływ realizacji bezpieczeństwa energetycznego na rzeczywistą możliwość zagwarantowania odbiorcom dostępu do energii elektrycznej czy gazu ziemnego.

sferą jest wprost koniecznością zarówno z perspektywy techniki legislacyjnej (integralność regulacji prawnej, spójność sfery normowania, przejrzystość i jasność regulacji)⁷, jak i pod kątem badawczym.

2. SZCZEGÓLNE ŚRODKI PRAWNE REGULACJI PRAWA ENERGETYCZNEGO

Realizacji wymienionych celów prawa energetycznego służą określone, specyficzne środki prawne (instrumenty, mechanizmy, rozumiane jako prawne konstrukcje przewidziane do realizacji poszczególnych celów), właściwe zasadniczo prawu energetycznemu⁸.

Wypełnianie celów ekonomicznych prawa energetycznego zagwarantowane jest między innymi przez następujące środki prawne: prawo dostępu stron trzecich do infrastruktury (ang. *third party access*, niem. *Netzzugang Dritter*, wł. *Vettoriamento*); prawo dostępu do połączeń transgranicznych (międzysystemowych); prawo do dostarczania energii elektrycznej oraz do jej odbioru poprzez linie bezpośrednie (gazociągi bezpośrednie; ang. *direct lines*)⁹; obowiązek przyłączenia odbiorców do sieci dystrybucyjnej (w sektorze elektroenergetycznym); obowiązek wdrażania programu zgodności i powoływania inspektora do spraw zgodności; obowiązek wyznaczania operatorów systemów (przesyłowych, dystrybucyjnych, magazynowania gazu ziemnego i LNG); prawo odbiorców do wyboru i zmiany dostawcy; obowiązek rozdzielania (ang. *unbundling*) systemów (zasadniczo przesyłowych, dystrybucyjnych, magazynowania gazu ziemnego i LNG) oraz operatorów systemów; szczególne certyfikowanie operatorów systemów przesyłowych; obowiązek powoływania niezależnych krajowych organów regulacyjnych dla sektora energetycznego oraz utworzenie na poziomie unijnym Agencji do spraw Współpracy Organów Regulacji Energetyki; ramy funkcjonowania rynku detalicznego oraz rynku hurtowego energii elektrycznej i gazu ziemnego; a także kodeksy i zasady sieciowe.

Z kolei realizacja celów społecznych prawa energetycznego zagwarantowana jest między innymi przez następujące środki prawne: prawo określonych odbiorców do otrzymywania usługi powszechnej (prawo do zaopatrzenia w energię elektryczną określonej jakości, po umiarkowanych, łatwo porównywalnych, przejrzystych i niedyskryminacyjnych cenach); obowiązek państw członkowskich do zaopatrywania w energię elektryczną odbiorców w gospodarstwach domowych oraz ewentualnie małych przedsiębiorców; obowiązek przyłączania odbiorców do sieci; prawo

⁷ Podobny argument za wyodrębnieniem publicznego prawa gospodarczego w 1993 roku przytaczała Teresa Rabska w: *Jakie prawo gospodarcze...*, s. 24–25.

⁸ Obszernie zob. E. Kosiński, *Regulacja sektora energetycznego w Unii Europejskiej oraz na Ukrainie. Cele i prawne środki regulacji sektora energetycznego*, Poznań 2019, s. 271–274.

⁹ Zob. E. Kosiński, *Komentarz do art. 7a–7b ustawy Prawo energetyczne*, [w:] *Prawo energetyczne. Ustawa o odnawialnych źródłach energii. Ustawa o rynku mocy. Komentarz*, red. M. Czarnecka, T. Ogłódek, Warszawa 2020, s. 232–240.

odbiorców do zmiany dostawcy; obowiązek wyznaczenia dostawcy z urzędu (ang. *supplier of last resort*); wyznaczanie dostawcy domyślnego (ang. *default supplier*; zasadniczo środek *expressis verbis* niewskazany w dyrektywach trzeciego pakietu energetycznego); możliwość nałożenia na przedsiębiorców sektorów elektroenergetycznego i gazu ziemnego obowiązków użyteczności publicznej (ang. *public service obligations*) w zakresie realizacji celów społecznych; określenie kategorii odbiorców wrażliwych (ubogich; ang. *vulnerable customers*); określenie kategorii odbiorców chronionych (ang. *protected customers*; wyłącznie w sektorze gazu ziemnego); system pomocy socjalnej dla odbiorców ubogich; systemy inteligentnego opomiarowania oraz systemy przedpłatowe; określenie trybu rozstrzygania sporów między konsumentami a dostawcami energii elektrycznej i gazu ziemnego; punkty kompleksowej obsługi (pojedyncze punkty kontaktowe; ang. *single points of contact*); obowiązek wyznaczenia krajowych rzeczników praw odbiorców energii (ang. *energy ombudsman*); oraz zadania i kompetencje organu regulacyjnego w zakresie ochrony praw konsumentów, szczególnie odbiorców wrażliwych.

Gwarancją realizacji bezpieczeństwa energetycznego są natomiast między innymi następujące środki prawne: możliwość nałożenia obowiązków użyteczności publicznej służących zagwarantowaniu bezpieczeństwa energetycznego; określenie standardów oraz zasad technicznych dotyczących infrastruktury elektroenergetycznej oraz gazowej; system monitorowania bezpieczeństwa dostaw; mechanizmy współpracy regionalnej i między państwami członkowskimi Unii Europejskiej; wspieranie budowy nowych mocy wytwórczych w energetyce; prawo pierwszeństwa dostępu do zdolności przesyłowych dla elektrowni wykorzystujących lokalne źródła energii pierwotnej (do 15% całej ilości energii pierwotnej niezbędnej do wytworzenia energii elektrycznej zużywanej rocznie w danym państwie członkowskim); obowiązki i uprawnienia operatorów systemów (przesyłowych, dystrybucyjnych, magazynowania gazu ziemnego i LNG) w zakresie zapewnienia bezpieczeństwa energetycznego; obowiązek przyjmowania dziesięcioletnich planów rozwoju sieci przesyłowej; ramy funkcjonowania rynku hurtowego energii elektrycznej i gazu ziemnego; środki wspierania transgranicznego obrotu energią elektryczną i gazem ziemnym; określenie kategorii i wsparcie dla priorytetowych korytarzy i obszarów transeuropejskiej infrastruktury energetycznej (ang. *priority corridors, priority thematic areas*); kategoria i finansowanie projektów wspólnego zainteresowania (ang. *projects of common interest*); zadania i kompetencje krajowych organów regulacyjnych w zakresie bezpieczeństwa energetycznego; możliwość wprowadzenia nadzwyczajnych środków w razie zagrożenia bezpieczeństwa energetycznego; plany zapobiegania i plany dla sytuacji nadzwyczajnych w zakresie dostaw gazu ziemnego (wyłącznie w sektorze gazu ziemnego); określenie kategorii odbiorców chronionych (ang. *protected customers*; wyłącznie w sektorze gazu ziemnego); możliwość wprowadzenia środka solidarnościowego (ang. *solidarity measure*) w przypadku problemów z zapewnieniem dostaw gazu ziemnego w danym państwie członkowskim oraz określenie kategorii odbiorców chronionych w ramach solidarności (wyłącznie w sektorze gazu ziemnego).

Tymczasem realizacja ochrony środowiska naturalnego i klimatu przez prawo energetyczne zagwarantowana jest między innymi przez następujące środki prawne: możliwość nałożenia obowiązków użyteczności publicznej w celu zapewnienia ochrony środowiska naturalnego i klimatu; koncepcja energooszczędności i energoefektywności oraz środki ich zapewnienia; promowanie i wspieranie wykorzystania odnawialnych źródeł energii (OZE); koncepcje energetyki rozproszonej (ang. *distributed generation*) i energetyki zdecentralizowanej (ang. *decentralized generation*) oraz ich promowanie i wspieranie; krajowe plany działania w zakresie energii wytwarzanej ze źródeł odnawialnych; zapewnienie przesyłu i dystrybucji energii elektrycznej wytwarzanej z OZE (włączając środki promowania wdrażania inteligentnych sieci), w tym uprzywilejowany bądź gwarantowany dostęp do sieci dla energii wytwarzanej z OZE czy dla biogazu; wiążące cele ilościowe dotyczące ograniczenia redukcji emisji gazów cieplarnianych; zwiększenie udziału energii otrzymywanej z OZE w ogólnym zużyciu energii (cele ilościowe); cele energoefektywności (obniżenia zapotrzebowania na energię; cele ilościowe); oraz cele zwiększenia poziomu zużycia biopaliw w ogólnej wielkości zużycia paliw w sektorze transportu (cele ilościowe).

Wszystkie wskazane instrumenty prawne są właściwe wyłącznie prawu energetycznemu. Tylko nieliczne środki, jak prawo dostępu stron trzecich do infrastruktury czy usługa powszechna, występują w regulacjach innych sektorów gospodarki, na przykład w prawie telekomunikacyjnym lub prawie transportu kolejowego.

3. POCZĄTKI PRAWA ENERGETYCZNEGO

Rozważania na temat wyodrębnienia prawa energetycznego wymagają ukazania tła historycznego kształtowania się tego obszaru regulacji prawnej w ostatnich wiekach. Podkreślenia wymaga jednak, że z oczywistych względów ta dziedzina prawa jest jedną z najmłodszych.

Początki prawa energetycznego należy znacząco wiązać z rozwojem energetyki i wyodrębnieniem sektora energetycznego w gospodarkach narodowych państw rozwiniętych. Humorystycznie odnosząc się do początków energetyki w starożytności, wskazać można na hipotezę o roli gazu ziemnego w świątyni Apollina w Delfach, będącego źródłem świętego ognia oraz wpływającego na wizję kapłanki pytyjskiej, wyroczni delfickiej¹⁰. W istocie o szeroko rozumianym sektorze energetycznym możemy mówić od zarania dziejów ludzkości (wydobycie źródeł energii, wytwarzanie energii cieplnej), jednakże w przypadku elektroenergetyki (jednego z najważniejszych podsektorów sektora energetycznego) jej początek należy umiejscowić nie wcześniej niż pod koniec XIX wieku. W literaturze podaje się, że dokładny moment powstania sektora elektroenergetycznego

¹⁰ Zob. *Natural Gas. History*, <http://naturalgas.org/overview/history/> (dostęp: 10.09.2021).

datować należy na rok 1882. Wtedy to w Nowym Yorku została uruchomiona przez Thomasa A. Edisona pierwsza publiczna elektrownia (Edison Electric Light Company)¹¹. W 1883 roku pracę zaczęły kolejne elektrownie: w Mediolanie (Włochy) i Petersburgu (Rosja), a w 1884 w Berlinie (Niemcy). Innym kluczowym czynnikiem wpływającym na rozwój sektora elektroenergetycznego było wynalezienie przez Nikołę Teslę w 1887 roku sieci przesyłowej prądu przemiennego.

Natomiast gaz ziemny używany był (co prawda w celach mistycznych czy religijnych) już w starożytnych Grecji, Chinach, Indiach i Persji. W Stanach Zjednoczonych pierwszy odnotowany przypadek odkrycia gazu ziemnego miał miejsce nad jeziorem Erie w 1626 roku. Przełom w rozwoju tego sektora nastąpił wraz z przejściem z pozyskiwania gazu z węgla (gazyfikacja bądź zgazowanie węgla) na wydobywanie i dystrybucję gazu ziemnego spod ziemi. Początki przemysłowego zastosowania procesu zgazowania węgla datowane są na 1785 rok (Londyn, Anglia). W Stanach Zjednoczonych pierwsza gazownia powstała w 1816 roku w Baltimore w stanie Maryland. Zorganizowane wydobywanie gazu sięga z kolei roku 1821 (Fredonia w stanie Nowy York — Fredonia Gas Light Company¹²). Gaz stosowany był wtedy wyłącznie do oświetlenia miejskiego (tak jak gaz otrzymywany z węgla). Pierwszy istotny gazociąg powstał w 1891 roku i połączył stan Indiana z Chicago (120 mil długości).

Po zastąpieniu gazu ziemnego przez energię elektryczną powszechne zastosowanie gazu, w tym w gospodarstwach domowych (kuchnia i ogrzewanie), nastąpiło dopiero w latach sześćdziesiątych XX wieku¹³. Na rozwój tego sektora energetycznego pozwoliła szeroko zakrojona budowa rurociągów gazowych¹⁴.

Prawo energetyczne zaczęło wprowadzać niedługo po powstaniu sektora energetycznego. Dla przykładu w Stanach Zjednoczonych już w 1920 roku przyjęto federalną ustawę o hydroenergetyce (ustawa z dnia 10 czerwca 1920 roku, *Federal Water Power Act*)¹⁵. Przepisy te jednakże zasadniczo regulowały wyłącznie funkcjonowanie elektrowni wodnych. Dopiero nowelizacja tego aktu prawnego przez federalne prawo energetyczne (*Federal Power Act*) z dnia 26 sierpnia 1935 roku¹⁶ zmieniła tytuł ustawy na „Federalne prawo energetycz-

¹¹ Przesłano wtedy po raz pierwszy energię elektryczną (prąd stały o napięciu 110 V) na odległość 57 kilometrów. Energię elektryczną wytwarzano w prądnicach napędzanych tłokowymi maszynami parowymi.

¹² Pierwsza amerykańska spółka gazownicza, założona przez Williama Harta. Zob. <http://naturalgas.org/overview/history/>.

¹³ Na marginesie, było to możliwe dzięki wynalezieniu przez Roberta Bunsena w 1885 roku specjalnego palnika, pozwalającego bezpiecznie spalać gaz ziemny (tak zwany palnik Bunsena).

¹⁴ Stało się to możliwe między innymi za sprawą rozwoju technologii konstrukcji rur. Pierwsze rurociągi sprzed II wojny światowej powodowały niestety duże ubytki w transportowanym gazie oraz stwarzały zagrożenie dla życia i zdrowia ludzkiego; zob. <http://naturalgas.org/overview/history/>.

¹⁵ Ch. 285, 41 Stat. 1063 (1920), 16 USCS § 791a.

¹⁶ Ch. 687, 49 Stat. 863 (1935), 16 U.S.C. §§ 824–824w. Szerzej zob. G.S. Saarman Gonzáles, *Evolving Jurisdiction under the Federal Power Act: Promoting Clean Energy Policy*, „UCLA Law Review” 63, 2016, s. 1424 n.

ne” oraz znacząco rozszerzyła zakres jej zastosowania¹⁷. Z kolei w obszarze gazu ziemnego w Stanach Zjednoczonych wprowadzono regulację federalną w 1938 roku (ustawa o gazie ziemnym z dnia 21 czerwca 1938 roku, *Natural Gas Act*)¹⁸. W Polsce zaś po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku pierwsze przepisy o charakterze regulacyjnym dla sektora energetycznego zostały wprowadzone ustawą z dnia 15 lipca 1920 roku o zmianie cen za dostarczanie energii elektrycznej¹⁹ oraz ustawą elektryczną z dnia 21 marca 1922 roku²⁰. Natomiast pierwsze przepisy dotyczące sektora gazu ziemnego zostały wdrożone dopiero w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej dekretem Rady Państwa z dnia 12 maja 1954 roku o Państwowej Inspekcji Gazowniczej²¹.

Szczególne podejście do sektora energetycznego w Stanach Zjednoczonych oraz Europie dało się zauważyć już w okresie międzywojennym²². Nasilenie państwowego interwencjonizmu w sektorze energetycznym, w różnych jego segmentach, można jednak odnotować dopiero po II wojnie światowej, co wynikało z wielu czynników o charakterze politycznym, społecznym, gospodarczym oraz technologicznym. Z politycznego punktu widzenia sektor energetyczny zaczął wówczas odgrywać istotną rolę zarówno w sferze wewnętrznej (polityka krajowa) danego państwa, jak i w polityce międzynarodowej (okres tak zwanej zimnej wojny, a obecnie narastające konflikty między różnymi państwami wielobiegunowego świata)²³. Tak jak w okresie zimnej wojny, tak i obecnie sektor energetyczny pełni istotną funkcję strategiczną nie tylko w rozumieniu militarnym, ale też z szeroko rozumianej perspektywy bezpieczeństwa danego państwa i jego obywateli. Z kolei ze społeczno-politycznego punktu widzenia dostawy energii elektrycznej, ciepłej oraz gazu ziemnego traktuje się jako sferę użyteczności publicznej²⁴. Oddaje to przede wszystkim koncepcja usługi powszechnej²⁵.

Trafnie spostrzega się, że współcześnie energia elektryczna używana jest przy produkcji prawie wszystkiego, a także iż dostęp do energii elektrycznej jest uniwer-

¹⁷ Zob. J. Rossi, *The Brave New Path of Energy Federalism*, „Texas Law Review” 95, 2016, s. 400 n.

¹⁸ Ch. 556, 52 Stat. 821 (1938), 15 U.S.C. §§ 717–717w.

¹⁹ Dz.U. Nr 70, poz. 466. Zob. też wykonawcze rozporządzenie Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 29 września 1920 roku w przedmiocie wykonania ustawy z dnia 15 lipca 1920 roku o zmianie cen za dostarczanie energii elektrycznej (Dz.U. Nr 98, poz. 653).

²⁰ Dz.U. Nr 34, poz. 277.

²¹ Dz.U. Nr 23, poz. 84. Dekret zasadniczo dotyczył wyłącznie oszczędzania (zwalczania marnotrawstwa) gazu ziemnego przez zakłady przemysłowe oraz nadzoru technicznego nad infrastrukturą gazową (art. 1 ust. 1–2 dekretu z 1954 roku).

²² Zob. E. Kosiński, *Regulacja sektora energetycznego...*, s. 61–62.

²³ Zob. D. Miłoszewska, *Nowy Porządek Świata jako polityczna forma globalizacji*, „Geopolityka: biuletyn naukowo-analityczny Instytutu Geopolityki” 2009, nr 1 (2), s. 41 n.

²⁴ Por. P. Jasiński, T. Skoczny, G. Yarrow, *Konkurencja a regulacja w energetyce*, Warszawa 1995, s. 14 n.

²⁵ Zob. E. Kosiński, *Usługi w ogólnym interesie gospodarczym a reguły ochrony konkurencji w Unii Europejskiej*, RPEiS 2005, nr 4, s. 133 n.

salną cechą nowoczesnego społeczeństwa²⁶. Energię elektryczną cechuje olbrzymie znaczenie zarówno dla przemysłu, jak i dla ludności. Dostęp do energii ma istotny wpływ na zdrowie ludzkie, bezpieczeństwo zaopatrzenia w wodę, bezpieczeństwo żywności, zmiany klimatu²⁷, edukację, efektywność i wydajność gospodarczą, komunikację oraz wiele innych sfer życia ludzkiego. Co więcej, dostęp do energii elektrycznej stał się wyznacznikiem poziomu rozwoju cywilizacyjnego danego społeczeństwa, jako że wpływa nie tylko na bezpieczeństwo życia i zdrowia ludzkiego, ale też na ochronę ludzkiej godności, na równi między innymi z dostępem do wody²⁸. Dlatego też mówi się nawet o należącym do pakietu praw człowieka drugiej generacji „prawie do energii” (ang. *right to energy*, franc. *droit à l'énergie*) czy o „powszechnym dostępie do energii” (ang. *universal access to energy*) jako kluczowym czynnikiem determinującym rozwój i zwalczanie obszarów biedy²⁹. Na prawo to składają się prawo do dostępu do energii (ang. *right to access energy*), polegające na dostępie do infrastruktury i systemu zaopatrzenia w energię, oraz prawo do korzystania z energii (ang. *right to use energy*), sprowadzające się do osiągalności energii ze względu na jej cenę, dostępności usług związanych z dostarczaniem energii czy odpowiedniego ustalenia zasad wstrzymania dostarczania energii³⁰. Bezsprzecznie prawo to należy traktować jako przynależące do kategorii praw ekonomicznych i społecznych, mieści się ono także (wręcz stanowi element czy gwarant) w postulowanym prawie człowieka do odpowiedniego standardu życia (ang. *right to an adequate standard of living*) czy wolności od ubóstwa (biedy; ang. *freedom from need*)³¹.

WNIOSKI

Prawo energetyczne bezsprzecznie nie należy do podstawowych, klasycznych gałęzi prawa. Można natomiast poddać pod dyskusję to, czy przedmiotowy obszar normowania wyodrębnił się jako nowa kompleksowa gałąź wtórna lub też

²⁶ R.J. Gilbert, E.P. Kahn, D.M. Newberry, [w:] *International Comparisons of Electricity Regulation*, red. R.J. Gilbert, E.P. Kahn, Cambridge 2006, s. 1. Zob. też H. Dyer, M.J. Trombetta, *The Concept of Energy Security: Broadening, Deepening, Transforming*, [w:] *International Handbook of Energy Security*, red. H. Dyer, M.J. Trombetta, Cheltenham-Northampton, MA 2013, s. 4.

²⁷ W kwestii znaczenia odnawialnych źródeł energii w walce ze zmianami klimatu oraz moralnej odpowiedzialności w tym zakresie zob. A.M.Z. Gao, *Promotion of Renewable Electricity: Free Trade and Domestic Industrial Development*, [w:] *Research Handbook on International Energy Law*, red. K. Talus, Cheltenham-Northampton, MA 2014, s. 407–408.

²⁸ E. Kosiński, *Regulacja sektora energetycznego...*, s. 62–63.

²⁹ *Ibidem*. Zob. też G. Walker, *The Right to Energy: Meaning, Specification and the Politics of Definition*, „L'Europe en Formation” 2015, nr 4 (378), s. 26 n.

³⁰ G. Walker, *The Right to Energy? If So on What Terms?*, Taiwan 2014, <http://www.demand.ac.uk/wp-content/uploads/2014/12/Taipei-Right-to-Energy-Nov14.pdf> (dostęp: 10.09.2021).

³¹ Zob. A. Eide, *Freedom from Need: The Universal Right to an Adequate Standard of Living — Origins, Obstacles and Prospects*, [w:] *Human Rights. Limitations and Proliferation*, red. P. Wahlgren, „Scandinavian Studies in Law”, t. 55, Stockholm 2010, s. 158 n., 178–179.

pośrednia. Taki proces wyodrębniania się szczegółowych obszarów normowania co do zasady dopuszczali już znamienici teoretycy prawa Zygmunt Ziemiński³² i Franciszek Longchamps de Brier³³.

Oczywiście winno się rozróżnić prawo energetyczne jako dział prawa i jako specjalizację badań i przedmiot dydaktyczny (nauczania uniwersyteckiego). Należy tu zauważyć, że w Polsce przedmiot ten od dawna jest nauczany na wydziałach prawa na różnych kierunkach (w USA oraz Europie Zachodniej wykładany jest już od blisko 20 lat). Można przy tym zwrócić uwagę na podręczniki do prawa energetycznego, takie jak opracowania pod redakcją Marthy Roggenkamp, Anity Rønne, Catherine Redgwell i Iñigo Del Guayo (2001)³⁴, autorstwa Kima Talusa³⁵ (2013, 2016), Joshuy P. Fershego (2014)³⁶, Raphaela Heffrona (2015)³⁷, Alexandry Klass i Hannah Wiseman (2017)³⁸ czy pod redakcją Tiny Hunter, Ignacia Herrery Anchusteguiego, Penelope Crossley i Glorii M. Alvarez (2020)³⁹. Warto przy tym pochylić się także nad rozważaniami ekonomistów nad prawem energetycznym i jego ekonomicznymi uwarunkowaniami⁴⁰.

Dyskusje nad systematyką wewnętrzną prawa energetycznego pozostają otwarte. Z pewnością musimy zacząć uwzględniać w nich takie elementy, jak ustrój administracji energetycznej UE oraz Polski, podstawowe zasady prawa energetycznego (wartości i cele regulacji) i źródła prawa energetycznego. Pośród szczegółowych obszarów prawa energetycznego wskazać należy na poszczególne sfery (podsektory) energetyczne, jak regulacja sektora elektroenergetycznego, regulacja sektora gazu ziemnego (z wyróżnieniem gazu ziemnego, LNG i CNP), regulacja sektora ciepłowniczego, regulacja sektora paliw płynnych, regulacja odnawialnych źródeł energii, regulacja w zakresie energoefektywności i energooszczędności, regulacja ochrony klimatu (regulacja klimatyczno-energetyczna), regulacja elektromobilności i prawdopodobnie wkrótce regula-

³² Z. Ziemiński, „Problemy podstawowe prawoznawstwa”, Warszawa 1980, [w:] *Z teorii i filozofii prawa Zygmunta Ziemińskiego*, red. S. Wronkowska, Warszawa 2007, s. 4.

³³ F. Longchamps de Brier, „Problemy pogranicza prawa administracyjnego”, „*Studia Prawnicze*” 1967, z. 16, [w:] *Franciszek Longchamps de Brier. Pisma wybrane z lat 1934–1970*, wyb. i wstęp Z. Kmiecik, Warszawa 2019, s. 339–340.

³⁴ Pierwsze wydanie: *Energy Law in Europe. National, EU and International Law and Institutions*, red. M. Roggenkamp et al., Oxford 2001; trzecie wydanie: *Energy Law in Europe. National, EU and International Regulation. Third Edition*, red. M. Roggenkamp et al., Oxford 2016.

³⁵ K. Talus, *EU Energy Law and Policy*, Oxford 2013; *idem*, *Introduction to EU Energy Law*, Oxford 2016; *Research Handbook on International Energy Law*, red. K. Talus, Cheltenham-Northampton, MA 2014.

³⁶ J.P. Fershee, *Energy Law: A Context and Practice Casebook*, Durham NC 2014; drugie wydanie: Durham NC 2020.

³⁷ R. Heffron, *Energy Law. An Introduction*, Cham-Heidelberg-New York-Dordrecht-London 2015.

³⁸ A. Klass, H. Wiseman, *Energy Law*, St. Paul, MN 2017; drugie wydanie: St. Paul, MN 2020.

³⁹ *Routledge Handbook of Energy Law*, red. T. Hunter et al., London-New York 2020.

⁴⁰ Zob. np. *Energy Law and Economics*, red. K. Mathis, B.R. Huber, Cham 2018.

cja wytwarzania i obrotu paliwami wodorowymi (nowy rozwijający się obszar regulacji). Przy tym wymieniony katalog należy traktować jako niedomknięty, podkreślając, że prawo energetyczne należy do jednej z najbardziej dynamicznie rozwijających się dziedzin prawa (podobnie jak prawo telekomunikacyjne czy inne regulacje dotyczące nowych technologii). W przypadku szerokiego podejścia do prawa energetycznego wskazany zakres powinien zostać uzupełniony o prawną regulację poszukiwania, rozpoznawania oraz wydobywania źródeł energii (prawo geologiczne i górnicze).

Wydaje się oczywiste, że prawo energetyczne wykracza poza „tradycyjne ramy” publicznego prawa gospodarczego⁴¹. Dotyczy to zarówno szczególnych adresatów regulacji, wskazując, po pierwsze, na wyjątkowy aparat administracji państwowej na poziomie centralnym (można go określić „aparatem administracji energetycznej”), jak i podmiotów sektora energetycznego: przedsiębiorców energetycznych oraz odbiorców energii (przedsiębiorcy i nieprzedsiębiorcy — konsumenci). Po drugie, szczególny charakter ma przedmiot normowania prawa energetycznego, to jest różnego typu stosunki społeczne i prawne zachodzące w sektorze energetycznym pomiędzy jego podmiotami. Wreszcie metoda regulacji prawa energetycznego cechuje się określoną osobliwością, co wskazuje na znaczenie problematyki socjotechnicznej oraz nauk pozaprawnych, jak nauka ekonomii, nauka o zarządzaniu, socjologia, nauka o środowisku (ekologia, socjologia itp.) oraz nauki techniczne (inżynierijno-techniczne)⁴². Unikalne zdaje się bowiem swoiste „przesiąknięcie” czy „nasączenie” prawa energetycznego elementami przynależnymi do ekonomii, zarządzania oraz nauk technicznych.

Niepowtarzalny charakter mają także cele i zadania stawiane regulacji prawa energetycznego. Realizowane są one poprzez właściwe wyłącznie dla prawa energetycznego, specyficzne instytucje i środki prawne (instrumenty).

W sferze nauki i dydaktyki zabieg wydzielenia prawa energetycznego ponad wszelką wątpliwość ma walor użyteczny, jako że pozwala na całościowe i zintegrowane podejście do szczególnych zagadnień przedmiotu⁴³.

Już w 1967 roku Longchamps de Bérier pisał o wyodrębnianiu się takich działów kompleksowych, jak prawo gospodarki społecznej, prawo górnicze, prawo wodne, prawo lokalowe czy prawo lotnicze⁴⁴. Wymienione obszary wcale

⁴¹ Tak o publicznym prawie gospodarczym i jego wykraczaniu poza ramy prawa administracyjnego pisała w 1993 roku Teresa Rabska — *eadem, op. cit.*, s. 22.

⁴² Aktualnie dyscyplina inżynieria środowiska, górnictwo i energetyka przynależy do dziedziny nauk inżynierijno-technicznych (rozporządzenie Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 20 września 2018 roku w sprawie dziedzin nauki i dyscyplin naukowych oraz dyscyplin artystycznych, Dz.U. poz. 1818).

⁴³ Podobna argumentacja w przypadku prawa gospodarczego zob. A. Chełmoński, *Co to jest prawo gospodarcze?*, RPEiS 1993, nr 1, s. 9 oraz S. Włodyka, *Problem prawa gospodarczego — współcześnie*, RPEiS 1993, nr 1, s. 32–33.

⁴⁴ F. Longchamps de Bérier, *op. cit.*, s. 346.

nie są bardziej przedmiotowo rozbudowane, skomplikowane, specyficzne i interesujące z naukowego punktu widzenia niż prawo energetyczne.

Są też pozytywne, chociaż cały czas nieliczne, przykłady traktowania (w praktyce) prawa energetycznego jako samodzielnego działu prawa. Wystarczy wskazać na prace Małgorzaty Król-Bogomilskiej⁴⁵ czy Adama Szafrąńskiego⁴⁶.

Wszystko więc wskazuje na to, że powoli można zacząć głośno mówić o wyodrębnieniu nowego, „mniejszego działu kompleksowego”⁴⁷ — prawa energetycznego. Dzieje się tak nie tylko „na przekór pedantycznie układanym podziałom”⁴⁸. Można też przypuszczać, że tak jak w przypadku publicznego prawa gospodarczego, co do wyodrębnienia którego 29 lat temu były liczne zastrzeżenia (dziś już takich nie ma⁴⁹), to o ile obecnie takie wątpliwości można mieć w zakresie prawa energetycznego, o tyle za dekadę zostaną one najpewniej ostatecznie rozwiązane.

DOES ENERGY LAW EXIST? PART 2: GOALS, LEGAL MEANS AND BEGINNINGS OF ENERGY LAW DEVELOPMENT

Summary

In 2023, 30 years will have passed since the prominent discussion on the status of economic law (including, in particular, public economic law) as a new branch of law. This discussion found its place in the first issue of the *Legal, Economic and Sociological Movement (Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny)* journal from 1993. In the present article, the author tries to answer the question whether energy law exists as a separate field (regarding research and university teaching) and its own branch of law. It seems that the discussion from years ago on public economic law is fully applicable to the current issue of independence of energy law in this regard. The analysis of the subject of energy law regulations, specific subjects — addressees of this legal regulation — the method of regulation, and its specific goals (axiology of regulation) leads to the conclusion that the thesis is correct.

The work also presents the genesis and development of energy law from the nineteenth century. The author also reviews the world's textbooks in this area, the number of which is quite significant (mainly English-language items). All the above-mentioned analyses and arguments support the motion to recognize energy law not only as a new research and teaching field, but also as a new branch of law. Specific goals (including values) of the energy law, legal means (instruments) of the regula-

⁴⁵ Zob. M. Król-Bogomilska, *Głos w dyskusji*, [w:] *Dziedziny prawa, dyscypliny i metody prawnicze*, red. T. Giaro, Warszawa 2013, s. 195.

⁴⁶ Zob. A. Szafrąński, *Prawne oddziaływania państwa na energetykę — kryterium podziału*, [w:] *Prawne instrumenty oddziaływania na gospodarkę*, red. A. Powałowski, Warszawa 2016, s. 443.

⁴⁷ F. Longchamps de Brier, *op. cit.*, s. 346.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 339.

⁴⁹ „Za historię można przyjąć dyskusję teoretyczną nad publicznym prawem gospodarczym jako odrębną gałęzią obowiązującego współcześnie systemu prawa” — T. Rabska, *Działania administracji publicznej w świetle współczesnej koncepcji publicznego prawa gospodarczego*, [w:] *Instrumenty i formy prawne działania administracji*, red. B. Popowska, K. Kokocińska, Poznań 2009, s. 17. Podobnie K. Kiczka, *O niektórych kierunkach zmian...*, s. 61–62 oraz *idem*, *Wokół publicznego prawa gospodarczego*, [w:] *Fenomen prawa administracyjnego. Księga jubileuszowa Profesora Jana Zimmermanna*, red. W. Jakimowicz, M. Krawczyk, I. Niżnik-Dobosz, Warszawa 2019, s. 460–461.

tion and historical analysis of the beginning and development of energy law are presented as well. The final conclusions cover the entirety of considerations provided in Part 1 and Part 2 of this essay.

Keywords: legal system, branches of law, energy law

BIBLIOGRAFIA

- Bator A., *Czy istnieje prawo gospodarcze?*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1993, nr 1.
- Chełmoński A., *Co to jest prawo gospodarcze?*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1993, nr 1.
- Dyer H., Trombetta M.J., *The Concept of Energy Security: Broadening, Deepening, Transforming*, [w:] *International Handbook of Energy Security*, red. H. Dyer, M.J. Trombetta, Cheltenham-Northampton, MA 2013.
- Eide A., *Freedom from Need: The Universal Right to an Adequate Standard of Living — Origins, Obstacles and Prospects*, [w:] *Human Rights. Limitations and Proliferation*, red. P. Wahlgren, „Scandinavian Studies in Law”, t. 55, Stockholm 2010.
- Energetyka w Unii Europejskiej: droga do konkurencji na rynkach energii elektrycznej i gazu*, red. A. Dobroczyńska, Warszawa 2003.
- Energy Law and Economics*, red. K. Mathis, B.R. Huber, Cham 2018.
- Energy Law in Europe. National, EU and International Law and Institutions*, red. M. Roggenkamp, A. Rønne, C. Redgwell, I. Del Guayo, Oxford 2001.
- Energy Law in Europe. National, EU and International Regulation*, red. M. Roggenkamp, A. Rønne, C. Redgwell, I. Del Guayo, Oxford 2016.
- Fershee J.P., *Energy Law: A Context and Practice Casebook*, Durham NC 2014; wyd. 2, Durham NC 2020.
- Gao A.M.Z., *Promotion of Renewable Electricity: Free Trade and Domestic Industrial Development*, [w:] *Research Handbook on International Energy Law*, red. K. Talus, Cheltenham-Northampton, MA 2014.
- Gilas J., *Czy istnieje prawo gospodarcze?*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1993, nr 1.
- Gilbert R.J., Kahn E.P., Newberry D.M., [w:] *International Comparisons of Electricity Regulation*, red. R.J. Gilbert, E.P. Kahn, Cambridge 2006.
- Heffron R., *Energy Law. An Introduction*, Cham-Heidelberg-New York-Dordrecht-London 2015.
- Jasiński P., Skoczny T., Yarrow G., *Konkurencja a regulacja w energetyce*, Warszawa 1995.
- Kiczka K., *O niektórych kierunkach zmian w prawie gospodarczym publicznym*, [w:] *Nowe kierunki działań administracji publicznej w Polsce i Unii Europejskiej*, red. P. Chmielnicki, A. Dybała, Warszawa 2009.
- Kiczka K., *Wokół publicznego prawa gospodarczego*, [w:] *Fenomen prawa administracyjnego. Księga jubileuszowa Profesora Jana Zimmermanna*, red. W. Jakimowicz, M. Krawczyk, I. Niżnik-Dobosz, Warszawa 2019.
- Klass A., Wiseman H., *Energy Law*, St. Paul, MN 2017; wyd. 2, St. Paul, MN 2020.
- Kosikowski C., *Idea prawa gospodarczego i jego działy*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1993, nr 1.
- Kosiński E., *Czy istnieje prawo energetyczne? Część 1: przedmiot, podmioty i metoda regulacji prawa energetycznego*, „Prawo” 334, 2022.
- Kosiński E., *Komentarz do art. 7a–7b ustawy Prawo energetyczne*, [w:] *Prawo energetyczne. Ustawa o odnawialnych źródłach energii. Ustawa o rynku mocy. Komentarz*, red. M. Czarnecka, T. Oglódek, Warszawa 2020.

- Kosiński E., *Komentarz do art. 38a–38b ustawy o odnawialnych źródłach energii*, [w:] *Prawo energetyczne. Ustawa o odnawialnych źródłach energii. Ustawa o rynku mocy. Komentarz*, red. M. Czarnecka, T. Ogłódek, Warszawa 2020.
- Kosiński E., *Regulacja sektora energetycznego w Unii Europejskiej oraz na Ukrainie. Cele i prawne środki regulacji sektora energetycznego*, Poznań 2019.
- Kosiński E., *Usługi w ogólnym interesie gospodarczym a reguły ochrony konkurencji w Unii Europejskiej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2005, nr 4.
- Król-Bogomilska M., *Głos w dyskusji*, [w:] *Dziedziny prawa, dyscypliny i metody prawnicze*, red. T. Giaro, Warszawa 2013.
- Longchamps de Brier F., „*Problemy pogranicza prawa administracyjnego*”, „*Studia Prawnicze*” 1967, z. 16, [w:] *Franciszek Longchamps de Brier. Pisma wybrane z lat 1934–1970*, wyb. i wstęp Z. Kmiecik, Warszawa 2019.
- Miłoszewska D., *Nowy Porządek Świata jako polityczna forma globalizacji*, „Geopolityka: biuletyn naukowo-analityczny Instytutu Geopolityki” 2009, nr 1 (2).
- Nagaj R., *Changes in the Regulation of the Electricity Sector as a Factor in Stimulating Economy Development in Poland in 2000–2014*, „*Journal of International Studies*” 9, 2016, nr 1.
- Natural Gas. History*, <http://naturalgas.org/overview/history/>.
- Nowaczek M., *Polityka energetyczna Unii Europejskiej w sektorze elektroenergetycznym — liberalizacja i regulacja rynków państw członkowskich i polska ustawa — Prawo energetyczne*, [w:] *Studia z prawa Unii Europejskiej. W piątą rocznicę utworzenia Katedry Prawa Europejskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego*, red. S. Biernat, Kraków 2000.
- Prawo Unii Europejskiej. Prawo materialne i polityki*, red. J. Barcz, Warszawa 2005.
- Rabska T., *Co to jest prawo gospodarcze? Podsumowanie dyskusji*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1993, nr 1.
- Rabska T., *Działania administracji publicznej w świetle współczesnej koncepcji publicznego prawa gospodarczego*, [w:] *Instrumenty i formy prawne działania administracji*, red. B. Popowska, K. Kokocińska, Poznań 2009.
- Rabska T., *Jakie prawo gospodarcze — próba odpowiedzi*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1993, nr 1.
- Research Handbook on International Energy Law*, red. K. Talus, Cheltenham-Northampton, MA 2014.
- Rossi J., *The Brave New Path of Energy Federalism*, „*Texas Law Review*” 95, 2016.
- Routledge Handbook of Energy Law*, red. T. Hunter, I.H. Anchustegui, P. Crossley, G. Alvarez, London-New York 2020.
- Saarnan Gonzáles G.S., *Evolving Jurisdiction under the Federal Power Act: Promoting Clean Energy Policy*, „*UCLA Law Review*” 63, 2016.
- Szafrąński A., [w:] *Prawo energetyczne. Wartości i instrumenty ich realizacji*, Warszawa 2014.
- Szafrąński A., *Prawne oddziaływania państwa na energetykę — kryterium podziału*, [w:] *Prawne instrumenty oddziaływania na gospodarkę*, red. A. Powłowski, Warszawa 2016.
- Talus K., *EU Energy Law and Policy*, Oxford 2013.
- Talus K., *Introduction to EU Energy Law*, Oxford 2016.
- Walker G., *The Right to Energy? If So on What Terms?*, Taiwan 2014, <http://www.demand.ac.uk/wp-content/uploads/2014/12/Taipei-Right-to-Energy-Nov14.pdf>.
- Walker G., *The Right to Energy: Meaning, Specification and the Politics of Definition*, „*L’Europe en Formation*” 2015, nr 4 (378).
- Wasilewski A., *W poszukiwaniu „istoty” prawa gospodarczego?*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1993, nr 1.
- Włodyka S., *Problem prawa gospodarczego — współcześnie*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1993, nr 1.

- Wysession M.E., *The Science of Energy. Resources and Power Explained. Course Guidebook*, Chantilly, VA 2016.
- Zieliński A., *Prawo cywilne i metoda cywilistyczna w systemie prawa*, [w:] *Dziedziny prawa, dyscypliny i metody prawnicze*, red. T. Giaro, Warszawa 2013.
- Ziemiński Z., „*Problemy podstawowe prawoznawstwa*”, Warszawa 1980, [w:] *Z teorii i filozofii prawa Zygmunta Ziemińskiego*, red. S. Wronkowska, Warszawa 2007.
- Żuławska C., *Co to jest prawo gospodarcze?*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1993, nr 1.